

sağlam eğitimi ile matematik ve astronomi alanında “meşru bir bilim adamı” (a legitimate scientist) prototipine sahipti. Yapılan rasatlar neticesinde Uluğ Bey’in himayesinde hazırlanan *Zic-i Uluğ Bey*’de astrolojiye ait bir bölümün de olduğu düşünüldüğünde, Blake’in anlatısında anakronik bir yaklaşımın izleri bulunduğunu söyleyebiliriz (s. 93).

Astronomy and Astrology in the Islamic World başlıklı çalışmanın, İslam gök biliminin daha geniş kesimlere tanıtılması ve bilhassa lisans düzeyindeki öğrencilerin ilk etapta bazı temel bilgileri elde edebilmesi noktasında yaptığı katkıyı tekrar belirtmek gerekir. Bununla birlikte, bu alanın, çok boyutlu konu ve yaklaşımları barındıran geniş bir saha olması nedeniyle, ders kitabı ve el kitabı türünden (handbook) kitaplara ihtiyaç duyduğunu; bunun da birden fazla araştırmacının yapacağı ortak çalışmalarla mümkün olduğunu eklemek yerinde olacaktır.

Kristen Stilt. *Islamic Law in Action: Authority, Discretion, and Everyday Experiences in Mamluk Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2011. xv + 231 sayfa.

Muhammet Emin Canlı

İstanbul Şehir Üniversitesi
muhammetcanli@std.sehir.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7168-5030
DOI: 10.20519/divan.357712

Fıkıh, dinin amele müteallik hükümlerini ihata etmesi bakımından günlük hayat ve toplumla yakından irtibatlıdır. Bu bağlamda fıkıh, hem sosyal hayatın gerçeklerini göz önünde bulundurmuş hem de toplumsal ilişkileri düzenleyen normları üreterek sosyal hayatın merkezinde olmuştur. Fıkıhın bu özelliği fıkıh tarihi araştırmacıları için özel bir alanı ifade etmiş, özellikle son birkaç asırda, bir “hukuk” sistemi olarak fıkıhın toplumla ilişkisine, ilgili kurumlara ve kişilere dair ciddi çalışmalar yapılmıştır. Bir nevi sosyal tarih vasfında olan bu çalışmalar bir yandan İslam hukukunun toplumsal yönüyle ilgili tespitlere yer verirken, diğer yandan ele aldığı dönemdeki günlük yaşantıya dair de önemli mülahazalar sunmaktadır.

Kristen Stilt, *Islamic Law in Action: Authority, Discretion, and Everyday Experiences in Mamluk Egypt* isimli eserinde, uzun yıllar Kahire yazmalarıyla iç içe olmanın ve o muhite dair çalışmalar yapmanın sağladığı birikimle, Kahire ve Fustat'ı merkez alarak Memlûkler döneminin (1250-1517) günlük hayatına yoğunlaşmayı ve böylelikle İslam hukukunun tatbik sürecine tesir eden dinamikler üzerinden fikhın toplumla ilişkisini incelemektedir. Bunu yaparken hukukun sosyal yönüne dikkat çekmeyi amaçlayan *law in action* yaklaşımına telmihte bulunmaktadır. Harvard Üniversitesi'nde hukuk profesörü olarak çalışan ve *Islamic Legal Studies Program*'ın eş direktörlerinden biri olan Stilt, çalışmalarında özellikle İslam hukuku ve toplum ilişkisinin modern öncesi ve sonrası dönemlerdeki çeşitli veçhelerini inceler. Müellif, değerlendirmemize konu olan bu kitabın, İslam tarihi bağlamında hukuk ve toplum ilişkisine dair uzun süredir var olan ilgisinin bir mahsulü olduğunu belirtmektedir.

Araştırmasına, İslam hukuku söz konusu olduğunda göze ilk çarpan figür olan kadı ya da müftü gibi simaları inceleyerek başlayan Stilt, kaynakların yönlendirmesiyle İslam hukukunun toplum ve gündelik hayatla ilişkisinde kadı ve müftüden daha ön planda olan *muhtesibi* araştırmaya karar vermiştir. Bu tercihin arkasında yatan temel saiklerden biri onun Osmanlı öncesi dönemi inceleme arzusudur. Zira müellifin de ifade ettiği gibi, Osmanlı'da düzenli bir şekilde tutulan ve araştırmacılara geniş bir kaynak imkanı sağlayan mahkeme kayıtları ve sair belgelerin araştırmanın mevzuu için yetersiz oluşu müellifi ister istemez böyle bir tercihe itmiştir.

Muhtesip için kullanılan kaynaklar, müellife muhtesiplerin geçmişinden, muhatapların tepkilerinin ne olduğuna; vakaların politik, ekonomik ve sosyal bağlamlarından, muhtesiplerin tercihlerinin ne tür sonuçlara yol açtığına kadar detaylı bilgilere ulaşma imkanı sağlamıştır. Zaten Stilt'in İslam hukuku ile toplum arasındaki ilişkiden kastettiği de, sadece hukukun nasıl tatbik edildiği ya da birçok çağdaş araştırmacının yoğunlaştığı gibi kitaptaki hükmün günlük hayatta tatbik edilip edilmemesi değildir. Müellifin araştırmak istediği esas konu, doktrin olarak hukukun uygulamaya geçiş sürecinde ve bizzat hukukun doktrin olarak evrilmesinde sosyal dinamiklerin ve buna bağlı olarak aradaki insan unsurunun ne derece tesirli olduğudur. Bu nedenle müellif, muhtesibin tercihini etkileyebilecek her türlü faktörü göz önünde bulundurma gayretindedir. Bu noktada, şeriat ve fıkıh arasında yapılan ayırmda da yine insan unsuruna dikkat çekilmektedir.

Diğer aktörlerle mukayese edildiğinde muhtesibi farklı kılan bazı hususiyetler vardır. O, kendisine bir dava ya da mesele getirilmesini beklemek zorunda değildir; kendisi bizzat müdahalede bulunabilir ve takdir yetkisine (*discretion*) sahiptir. O, fıkıhtan beslendiği kadar siyasi otoriteyle de

yakından irtibatlıdır. Bu da ortaya fıkıh-siyaset (*doctrine-policy*) ilişkisi üzerinden hukuki otoritenin kaynağıyla ilgili önemli bir meseleyi gündeme getirmektedir. Muhtesibin eylemlerinden hareketle hukuk ve toplum ilişkisinin dinamiklerini inceleme hedefinin yanında, kitabın ikinci bir ana konusu da fıkıh-siyaset ilişkisinin keyfiyetidir.

Dokuz bölümden oluşan kitabın giriş kısmında İslam hukuku ile toplum arasındaki ilişkinin tarihî boyutuna yönelik literatüre dair bazı önemli noktalara değinilmekte, ardından metot ve kaynaklarla ilgili bilgiler verilmektedir. Tarih, biyografi ve topografya eserleriyle birlikte dönemin ağırlık birimleri ve ölçülerini ihtiva eden risaleler çalışmanın temel kaynakları olurken, fıkıh kitapları ve muhtesibi ilgilendiren hükümlerin ayrıca bir araya getirildiği hisbe literatürüne ait kılavuz kitaplar müellifin en sık başvurduğu kaynaklar arasındadır.

Birinci bölüm, ilk olarak araştırmanın mevzuu olan Memlûklerin siyasi ve ekonomik yapısından, Kahire ve Fustat'ın tarih ve demografik yapısına uzanan bir takım temel bilgiler aktarmaktadır. Bu bölüm İslam hukuk tarihi bağlamında, hukukta otorite kaynağının kim olduğu meselesiyle devam etmektedir. Müellife göre fıkıh ve siyaset, şeriat dairesi içinde birbirini tamamlayan parçalardır. Bu bakımdan, söz konusu ayrımı sekülerliğe yoran ve fakihlerin siyaset, siyasetçilerin de din alanıyla ilgilenmedikleri iddiasını taşıyan modern anlayış yanlıştır. Kitaptaki vakalar da göstermektedir ki bu iki kesimin alanları birbiriyle önemli ölçüde kesişmektedir. Bununla birlikte, her iki kesimi birbirinden belirgin bir şekilde ayıran özellikler de mevcuttur. Muhtesip, her iki kaynaktan da beslenmektedir. Bir yandan sultan tarafından göreve atanır ve görevden alınırken, öte yandan fakihlerin hükümlerine göre hareket etmektedir. Bu iki alan arasında genel bir uyum söz konusu olsa da meseleye göre tekil vakalarda birinin diğerine baskın çıktığı da görülmektedir.

İkinci bölüm, Kur'an ve hadislerde yer alan ve her Müslümanın vazife olarak telakki ettiği *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* prensibi ile ilişkisinden kurumsallaşmasına kadar, muhtesiple ilgili etimolojik ve tarihî bilgilerle başlamaktadır. Ardından, bu konuyu kapsamlı bir şekilde ele alan Maverdi'nin *el-Ahkâmü's-sultaniyye* adlı eserinde çizdiği teorik tablo esas alınarak muhtesibin faaliyet alanı incelenmektedir. Bu teorik bilgilerden sonra, artık yerleşik hale gelen muhtesiplik kurumunun Memlûkler dönemindeki durumuna geçilmiştir. Bu dönemde Kahire, Fustat ve İskenderiye'de olmak üzere üç muhtesibe sahip olan Mısır'da temelde dört kesimden insan muhtesip olarak vazife almıştır: Fakihler, idareciler, Memlûk idaresiyle yakınlığı vesilesiyle göreve gelenler ve bizzat memlûk askerleri. Memlûklerin ilk dönemlerinde fakihler tarafından idame ettirilen bu

görev, pratik sebeplerden ötürü Memlûklerin son dönemine gelindiğinde idarecilerin uhdesine geçmiştir. Bu veriler müellif için önemlidir; zira hangi kesimden oldukları ve vazifeye hangi vesileyle geldikleri, muhtesiplerin tercihlerini etkileyen faktörler arasındadır. Sultan tarafından tayin edilen muhtesiplere, bu tayin sırasında, dikkat edilmesi gereken hususları bildiren bir mektup verilmektedir. Bu tayin mektubu, kılavuz kitaplarla birlikte, onların temel kaynaklarından biridir. Bu bölümde ayrıca kılavuz kitaplar hakkında genel bilgiler verilirken, sırasıyla Şeyzerî (ö. 589/1193[?]), İbnü'l-Uhuvve (ö. 729/1329) ve İbnü'l-Bassam'ın (ö. ?) kılavuz kitapları detaylı bir şekilde tanıtılmaktadır.

Girizgâh mahiyetindeki bu iki bölümü, kitabın temelini oluşturan vakaların yer aldığı bölümler takip eder. Müellif bu bölümleri fıkıh hükümlerinin daha baskın olduğu alandan siyasetin daha baskın olduğu alana evrilecek şekilde konulara ayırmaktadır. Bu konuların ilkinin ise *ibadâta* dahil olan meseleler oluşturmaktadır. Buradaki vakalardan hareketle de iki temel mesele öne çıkmaktadır: (i) Batılı literatürde yer alan bazı yaklaşımlarda “pazar denetleyicisi” rolüne indirgenen ve “seküler-dini” ikilemi içinde ele alınan muhtesibin vazifesinin toplumun birçok yönünü şamil olması; (ii) sultanın muhtesibe emirler vererek ibadât alanının bazı meselelerine müdahil olması. Doğrudan bu bölümle alakası olmasa da müellif buradaki bir vakadan hareketle muhtesiple ilgili bir başka hususa dikkat çekmektedir. Söz konusu vakada dönemin muhtesibi, fakihleri belirli bir ücret karşılığında tüccarlara belli başlı sureleri öğretmesi için vazifelendirmiştir. Müellif, tüccarlardan alınan bu ücretin bir kısmının muhtesibe intikal ettiği ihtimali üzerinde durmaktadır. Zira vakada bahsi geçen muhtesip göreve belirli bir para karşılığında gelmiştir. Muhtesiplerin zamanla bu şekilde başa geçmesi müellif tarafından özellikle vurgulanmış, muhtesiplerin tercihlerini etkileyen önemli bir faktör olarak eserin diğer bölümlerinde de yer yer hatırlanmıştır.

Maverdi'ye göre muhtesip, *mezâlim* müessesesi ile birlikte hukukun sert yüzünü temsil etmektedir. Bu nedenle *ta'zîr* onun en önemli dayanaklarından biridir. Genel olarak, muhtesibin ta'zîr yetkisine toplum nezdinde itibar edilmektedir. Fakat bu, her zaman arzu edilen şekilde gerçekleşmemiştir. Bunun örnekleri büyük ve küçük suçların ele alındığı dördüncü bölümde görülmektedir. Buna göre muhtesip, yaklaşan Paskalya sebebiyle renklendirilen yumurtalarla kumar oynayan gençlere, yardımcıları vasıtasıyla, “bazen” uyarıda bulunmakla yetinmekte, gerekli yaptırım uygulamamaktadır. Benzer şekilde, had cezası gerektiren şarap tüketimine, haşış kullanımına ve hayat kadınlığına da dönemin şartları gereği kısmen göz yummaktadır. Müellife göre, bu durumun temel sebebi, yasaklara riayet etmeyen söz konusu kişilerden vergi alan devletin, dönemin ekonomik

koşulları gereği, gelire ihtiyaç duymasındır. Sonraki bölümlerde yer verilen bir diğer örnekte ise muhtesip, yenmesi mekruh olan etlerin satışına veba nedeniyle nispeten göz yummuştur. Hukuk sistemlerinin, sosyal ve ekonomik şartları göz önünde bulundurması gerektiğini düşünen müellif bu örneklerin altını özellikle çizmektedir. Yukarıdakilerin aksine bu bölümdeki bir diğer örnek, muhatapların muhtesibin kararına uymamasıyla ilgilidir. Muhtesibin kadınların Hac yolcularını en ön sıraya geçerek uğurlamalarını yasaklamasına rağmen, kalabalıkta bulunan kadınlar ön sıradaki yerlerini terk etmemiştir. Son vakada ise, kadınlar fakihler tarafından o zaman ortaya çıkan vebanın sorumlusu olarak gösterilmiş ve böylece sultanın emriyle sokağa çıkmaktan men edilmişlerdir. Müellif, bunun dindeki yerini tartıştıktan sonra hukukun eyleme dönüşme sürecinde kişisel inançların da etkili olduğu sonucuna varmıştır.

Beşinci bölüm, her ne kadar kendi içlerinde otonom bir idareye sahip olsalar da, toplumla ilgili meselelerde kendilerine müdahale edilen gayrimüslimlerle ilgili vakaları ele almaktadır. Zimmilerin Müslüman toplumda nasıl hareket etmesi gerektiğine dair genel çerçeve, daha önce Hz. Ömer'in onlarla yaptığı ilk antlaşmayla çizilmiş olup, Memlûk gayrimüslimleri de buna tâbidir. Bununla birlikte, siyaset bu konuda yer yer baskın çıkmış ve muhtesip, sultandan aldığı destekle, anlaşmaya aykırı davranan Hristiyanların kilisesini yıktırması, günlük yaşantılarını etkileyecek kurallar getirmiş ve sultanın yanında çalışan gayrimüslim idarecilerin uzaklaştırılmasını sağlamıştır.

Pazar ve piyasa ile ilgili meseleler, sonraki iki bölümün temel konularını teşkil etmektedir. Altıncı bölüm genel olarak pazarın işleyişine ve müşterinin korunmasına odaklanmaktadır. Müşterinin ödediği paranın karşılığını tam olarak almasının garantörü oldukları için, muhtesiplerin gereken tedbirleri almaları, yükümlülükleri dahilindedir. Burada, önemli işlev gören kılavuz kitaplar muhtesipleri muhtemel hileler hakkında bilgi sahibi yapmaktadır. Müellif, bu bölümde muhtesiplerle ilgili piyasayı doğrudan etkileyen bazı dikkat çekici noktalara değinmektedir. Mesela, bir vakada görevli olan muhtesibin vazifesini elinden almasından endişe ettiği birisiyle rekabete girdiği görülmektedir ve bu rekabet ortamı neticesinde muhtesip piyasayı etkileyecek kararlar vermiştir. Yine bir başka vakada, görevden alınan muhtesip tekrar görevine dönmek için ekonomik kriz çıkarmaktan imtina etmemiştir. Muhtesiplerin ayrıca meseleler arasında ehem-mühim ayrımı yaptığı da görülmektedir. Buna göre muhtesip, şehirdeki işlerinin aksayabileceği düşüncesiyle, Kahire dışındaki bir pazarı büyüene kadar denetime tâbi tutmamıştır.

Müellif yedinci bölümde piyasa ile ilgili daha hususi bir meseleye yönelmektedir. Muhtesipler, dönemin toplumu için hayati önemde olan, ekmele bağlantılı olarak çıkan krizleri yönetmede bir dizi çetrefilli so-

runla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte iş bırakma eylemi yapan satıcılar, buğday stoklarını elinde bulunduran emirler ve hatta kendisine fiziksel saldırıda bulunan müşterilerle karşı karşıya gelmiştir. Bir yandan krizi yöneten muhtesip, diğer yandan maslahatları çatışan farklı tarafları birbiriyle uzlaştırmaya çalışmış; kendisinin yetersiz kaldığı noktalarda vali gibi siyasi yönden daha ön planda olan isimler meseleye müdahale etmek durumunda kalmıştır.

Ağırlığı fıkhıtan siyasete doğru kayan meseleleri inceleyen son iki bölümün ilkinde, para ve vergiler konu edilmektedir. Bu bölümde açıkça görülmektedir ki sahte para, yeni para basımı ve zekatla ilgili konularda siyasi irade doktrine oranla daha baskın olmuştur. Asayışı korumanın ele alındığı son bölümde de yine, siyasi otorite olan sultanın kamu düzenini koruma adına aldığı inisiyatifler incelenmektedir. Bu durum, en çok sultanın bazı suçlar karşısında kadıya başvurmadan hüküm vermesinde tebarüz etmektedir. Örneğin, had cezasının yeterli olabileceği bir hırsızlık vakasında hırsızların asılması emri verilmiştir.

Sonuç bölümünde müellif, Memlük dönemi muhtesibi hakkında yaptığı tespitleri özetlemekte, ardından da İslam hukuku araştırmalarına yön gösterebilecek bazı metodolojik hususlara işaret etmektedir. Bu noktalar, kitabın araştırmayı hedeflediği meselelerle de paralellik arz etmektedir. Başlıkta da ima edildiği üzere müellif, fıkıh-siyaset ilişkisi üzerinden incelenebilecek otorite meselesinin, farklı toplumsal ve siyasi dinamikler göz önünde bulundurularak, hukuk aktörlerinin uygulamalarındaki takdir yetkisinin ve bunların tarih içinde bizzat hukuk aktörlerince nasıl karşılandığının, İslam hukuku araştırmaları için önemli bir çerçeve sunduğu kanaatinde. Müellif, bu çerçevenin aynı zamanda günümüz İslam hukuku araştırmalarına da ışık tutacağını iddia etmektedir. Ona göre, fıkıh tamamen ilahî ve değişmez gören ve onu modern dönemin değerlerine ters düşmekle eleştiren iki uç görüşün aksine, meselelere fıkıh-siyaset ilişkisi çerçevesinden bakmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Müellif, benimsediği *law in action* yaklaşımıyla, fıkıhın toplumla olan ilişkisine dair tespitlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre, sosyal dinamikler hem doktrin olarak fıkıhın uygulamaya geçiş sürecinde hem de bizzat fıkıhî bilginin üretiminde tesirli olmuştur. Bu noktada, çalışmaya iki kritik eleştiri yöneltilebilir. Bunların ilki fıkıhın tatbikini incelerken onun doktrinle olan irtibatını gözetmekle ilgilidir. İkincisi de bizzat uygulamanın zaman içerisindeki seyrini takip etmekle ilgilidir. Fakat eserin bu iki hususta da belirli yönlerden eksik kaldığı görülmektedir. Birinci meselede, doktrin olarak fıkıhın zamanla değişime uğradığı göz ardı edilmemelidir. Söz gelimi, belli bir asırda yazılan bir fıkıh kitabında, bir meseleyle ilgili hüküm, kendisinden asırlar sonra bağlam ve şartlara göre yeniden yazılan bir fıkıh kitabında değişebilmektedir. Zaten kendisinin iddiası da bu gerçeği desteklemekte-

dir. Fakat müellif, her ne kadar mezheplerin ihtilaflarına varıncaya kadar meselelerin fihri hükümlerini detaylı bir şekilde tartışsa da, bunu o dönemden asırlar önce yazılan eserler üzerinden yapmaktadır. Dönemin *fürû* kitaplarına ve fetvalarına neredeyse hiç değinmemesi doktrinle uygulama arasındaki ilişkiyi etraflıca değerlendirebilmemizin önüne geçmektedir.

İkinci meseleye gelince, uygulama da zamanla değişime uğramaktadır. Fakat bu meselede, müellifin kusurundan ziyade kaynakların sınırlı olduğu dikkate alınmalıdır. Muhtesibin kendi eylemlerini sistematik bir şekilde kayıt altına alıp almadığına dair herhangi bir bulgu olmamasının yanında, kullanılan kaynakların bazı açılardan sınırlı olması süreç içerisinde muhtesiplerin tutumunda ne tür değişimler olduğunu görmemize imkan vermemektedir. Ayrıca müellif, yine kaynakların sınırlılığında ötürü, bazı vakalarda muhtesibin hangi saikle hareket ettiğini açıklayabilmek için ihtimaller üzerinden akıl yürütmek durumunda kalmıştır.

Mamafih, Memlûk dönemi muhtesiplerine dair detaylı bilgi sunan ve İslam tarihinin herhangi bir döneminde muhtesipleri inceleyen dört başı mamur ilk İngilizce araştırma olan bu çalışma, İslam hukuk tarihi araştırmalarına değerli bir katkı yapmıştır. Ayrıca eser, kritik noktalarda sorduğu ufuk açıcı sorular, önerdiği metodolojik çerçeve ve fıkıh-siyaset ilişkisine dair kavramsal tartışmalarla İslam hukukunun hem dününü hem de bugününü ele alan araştırmalarda takip edilebilecek yeni bir perspektif sunmaktadır.

**Rıdvan Şentürk, ed. *Müzik ve Kimlik*.
İstanbul: Küre Yayınları, 2016. 432
sayfa.**

Betül Sezgin

Bilim ve Sanat Vakfı
betulsezgin@bisav.org.tr
ORCID: 0000-0003-1007-388X
DOI: 10.20519/divan.357714

Müzik ve Kimlik Osmanlı-Türk⁴ müziğinin doğuşunu, gelişimini, belki çöküşe değil ama durgunluğa geçişini, bu durgunluğun nedenlerini ve

⁴ Türk müziği sahip olduğu kültürel zenginliği Osmanlılara borçlu olduğu için biz bu metinde “Osmanlı-Türk müziği” ibaresini kullanmayı tercih ediyoruz.